

Meervoudige religiositeit in het leven van geestelijk verzorgers

In twee artikelen beschrijven de auteurs de religieuze diversiteit onder geestelijk verzorgers in Nederland. Dit artikel gaat in op de rol van meervoudige religieuze betrokkenheid in het leven van de geestelijk verzorger. Het volgende gaat in op de invloed hiervan op het werk van de geestelijk verzorger. Dit onderzoek onder geestelijk verzorgers maakt deel uit van twee onderzoeksprojecten aan de VU in Amsterdam: het onderzoek naar meervoudige religieuze betrokkenheid onder de Nederlandse bevolking, en daarnaast het onderzoek naar interlevensbeschouwelijke geestelijke verzorging.

Joantine Berghuijs en Anke I. Liefbroer

IN ONZE MULTICULTURELE EN MULTIRELIGIEUZE samenleving komen geestelijk verzorgers vaak in contact met cliënten, patiënten en gesprekspartners die een andere religieuze of levensbeschouwelijke oriëntatie hebben dan zijzelf en/of met mensen die elementen uit verschillende religieuze tradities combineren in hun leven. Hoe gaan zij om met religieuze diversiteit in hun eigen leven en hoe verlenen zij geestelijke verzorging aan mensen met een andere religieuze of levensbeschouwelijke oriëntatie dan zijzelf hebben?

Twee onderzoeksprojecten aan de faculteit der Godgeleerdheid van de Vrije Universiteit Amsterdam raken direct aan deze vragen: het onderzoek

naar *Multiple Religious Belonging* (meervoudige religieuze betrokkenheid, kortweg MRB) en het onderzoek *Interfaith Spiritual Care* (interlevensbeschouwelijke geestelijke verzorging, kortweg IGV). In samenspraak met Carla van der Heijden, de tegenwoordigster van de VGVZ in de overleggroep rond het eerstgenoemde project, is het initiatief ontstaan om vanuit deze twee onderzoeksprojecten met behulp van een enquête onder geestelijk verzorgers in Nederland de rol van religieuze diversiteit in hun persoonlijk leven en in hun werk te onderzoeken. In dit artikel, en in ons artikel elders in dit nummer, doen wij verslag van de resultaten van dit onderzoek. Het voorliggende artikel heeft als doel het verkrijgen van inzicht in de per-

soonlijke betrokkenheid van geestelijk verzorgers bij meer dan één religieuze traditie.¹ Het andere artikel beschrijft de ervaringen van geestelijk verzorgers in de begeleiding van gesprekspartners met een andere religieuze of levensbeschouwelijke oriëntatie dan zijzelf hebben, alsmede hun ideeën over de noodzaak van deskundigheidsbevordering op dat gebied en de daarbij mogelijk in te zetten instrumenten. Uitgebreidere rapportages zijn en worden elders gepubliceerd.²

De huidige tijd onderscheidt zich door de enorme variatie aan culturele keuzemogelijkheden

De opbouw van dit artikel is als volgt. Eerst geven wij een korte inleiding in de aard en omvang van het verschijnsel meervoudige religiositeit. Naar aanleiding van de geschetste ontwikkelingen formuleren wij de onderzoeksvragen voor dit artikel. De volgende paragrafen beschrijven de opzet, uitvoering en resultaten van de enquête. In de slotparagraaf worden de belangrijkste resultaten gekoppeld aan enkele discussievragen en suggesties voor vervolgonderzoek. Wij verwachten dat de resultaten van deze enquête, zoals in beide artikelen neergelegd, bijdragen tot verbeterde inzichten in de persoonlijke (enkelvoudige of meervoudige) religiositeit en in de inzetbaarheid en werkwijze van geestelijk verzorgers. In combinatie met de gedachten over uitdagingen en verbeterpunten voor de toekomst kunnen de resultaten bijdragen tot kwaliteitsverbetering van de geestelijke verzorging.

Meervoudige religiositeit

In onze westerse wereld, en zeker in geseculariseerde landen, leiden culturele en religieuze diversiteit in combinatie met individualisering regelmatig tot religieuze creativiteit, waarbij mensen hun behoefte aan zingeving vervullen door uit bronnen van meerdere religieuze tradities te putten (Cornille, 2002a). Internationaal hebben onderzoekers een nieuwe benadering van deze religieuze hybridisatie gevonden: zij kijken ernaar door de bril van wat is gaan heten *multiple*

religious belonging (MRB). Ofschoon John Cobb al in de jaren 1970 het onderwerp aan de orde stelde in een artikel met de titel: *Can a Christian be a Buddhist, too?* (Cobb, 1978), is de discussie over MRB in een stroomversnelling gekomen na de publicatie van twee verzamelbundels over het fenomeen (Cornille, 2002b; Bernhardt & Schmidt-Leukel, 2008). Cornille (2002a) introduceert de bundel *Many Mansions? Multiple Religious Belonging and Christian Identity* met de vaststelling:

The erosion of religious territories formerly affixed by geography or politics seems now also to have come to affect the individual consciousness. A heightened and widespread awareness of religious pluralism has presently left the religious person with the choice not only of which religion, but also how many religions she or he might belong to ... This sense or conviction of belonging to more than one religious tradition is thus clearly growing, at least in the West (Cornille, 2002a, p. 1).

Elders (Cornille, 2003) schrijft zij:

The idea of double or multiple religious belonging seems to have become an integral feature of the religious culture of our times ... With the gradual dissolution of traditional geographical and spiritual monopolies by particular religions, the religious field has become wide open and religious belonging increasingly a matter of choice and degree (Cornille, 2003, p. 42).

Hiermee schetst zij een beeld van de teloorgang van religies als voorheen duidelijk omgrensde gebieden met elk hun eigen aanhang.

Steeds meer onderzoek wijst erop dat het combineren van verschillende religies in de westerse wereld zeker niet marginaal is. Het Pew Research Center publiceerde het rapport *Many Americans mix multiple faiths* (Pew Research Center, 2009). In de Duitse *Religionsmonitor* is te zien dat 13% van de voormalige Oost-Duitsers en 26% van de voormalige West-Duitsers uit verschillende religieuze tradities put (Pollack & Müller, 2013, p. 13). In ons land laat *God in Nederland 1996-2015* zien dat 24% zich verwant voelt met meer dan één religie (Bernts & Berghuijs, 2015, p. 133). In de Oost-Aziatische wereld, bijvoorbeeld in Japan en China, is geen sprake van *belonging* in de zin van exclusief lidmaatschap en bijbehorende verplichtingen. Men richt zich afhankelijk van de levenssi-

tuatie en de behoefte tot één of meer religies om rituelen uit te voeren en om bescherming te vragen. Van Bragt (2002) belicht de situatie in Japan. Op een bevolking van 126 miljoen is het aantal aanhangers van shinto 100 miljoen en het aantal boeddhisten 95 miljoen. Dat betekent dat de meeste Japanners zich zien als zowel shinto-aanhanger als boeddhist.

McGuire (2008) laat zien dat historici en antropologen hybridisatie beschouwen als het eigenlijke proces waardoor culturen in bredere zin zich ontwikkelen door de tijd heen. Hybridisatie is deel van de dynamiek, kracht, rijkdom en aantrekkingskracht van een cultuur – en eigenlijk de normale gang van zaken. De huidige tijd onderscheidt zich echter van het verleden door de enorme variatie aan culturele keuzemogelijkheden, in combinatie met een wijdverbreid bewustzijn van die opties en de relatieve vrijheid van individuen om ze te onderzoeken. De verschillen in individuele religiositeit binnen religieuze instituties zijn vaak net zo groot zijn als die ertussen. Geleefde religie, zowel binnen als buiten kerken en andere religieuze instituties, lijkt zelden op het consistente, theologisch correcte ‘standaardpakket’ van gevestigde religies. Individuele religiositeit is ideologisch zelden consistent, is vaak op de praktijk gericht, fundamenteel sociaal, en ook vaak veranderlijk in de tijd: aangepast aan de behoefte in een bepaalde levensperiode. McGuire stelt:

What if we think of religion, at the individual level, as an ever-changing, multifaceted, often messy – even contradictory – amalgam of beliefs and practices that are not necessarily those religious institutions consider important? (McGuire, 2008, p. 4).

Het onderzoek vanuit de Vrije Universiteit naar meervoudige religiositeit in Nederland vormde een eerste poging om de complexiteit van MRB meer gedetailleerd in kaart te brengen. Door bureau Motivaction is eind 2014 voor dit doel een enquête onder een representatieve steekproef van de Nederlandse bevolking uitgezet. In dit onderzoek is *multiple religious belonging*, met handhaving van de afkorting MRB, vertaald als meervoudige religieuze betrokkenheid. In de analyse werd iemand als meervoudig religieus betrokken beschouwd als hij of zij elementen van verschillende religieu-

ze tradities in zijn of haar leven combineert. Centraal stond een brede benadering van religieuze betrokkenheid, gebaseerd op een relatie hebben met, zich verbonden voelen met, betrokken zijn bij bepaalde religieuze praktijken, overtuigingen, verhalen, mensen, en manieren om in het leven te staan. Die betrokkenheid werd geïnventariseerd via het in kaart brengen van affiniteit, geloof, praktijken en materiële cultuur, ervaringen, ethiek, zelfidentificatie (als aanhanger) en sociale participatie. Deze manieren van betrokkenheid zijn modaliteiten van religieuze betrokkenheid genoemd. De enquête bracht betrokkenheid per modaliteit en per religieuze traditie in kaart.

Geleefde religie lijkt zelden op het theologisch correcte standaardpakket van gevestigde religies

Als religieuze tradities werden de wereldreligies – christendom, islam, jodendom, boeddhisme, hindoeïsme – als voorgegeven keuzemogelijkheden genomen, aangevuld met een door de respondent eventueel zelf te noemen andere religieuze traditie. Uit het onderzoek bleek dat ten minste 23% van de volwassen bevolking betrokken is bij verschillende religieuze tradities via een of meer modaliteiten. Een ander belangrijk resultaat was dat een aantal respondenten aangaf hun religiositeit niet te willen koppelen aan religieuze tradities – ze wilden zich niet in hokjes laten stoppen door de multiple choice keuzen uit wereldreligies. Liever legden ze de nadruk op het gemeenschappelijke dat religies hebben, zoals mystiek en spiritualiteit. Dat is een indicatie dat grenzen tussen religies in de perceptie van deze respondenten poreus zijn en wellicht zelfs vervagen. De opzet en resultaten van dit onderzoek staan uitgebreid beschreven in Berghuijs (2017). In het vervolg van dit artikel zal naar dat onderzoek verwezen worden als het landelijke onderzoek.

Meervoudige religiositeit onder geestelijk verzorgers?

Geestelijk verzorger is een beroep dat sinds lange tijd wordt uitgeoefend door rooms-katholieke en

protestantse pastores en humanistische raadslieden, elk met een binding aan en zending door hun respectievelijke officiële instanties (kerkgenootschappen en Humanistisch Verbond). Later zijn daar ook joodse, islamitische, boeddhistische, hindoeïstische en ongebonden geestelijk verzorgers bij gekomen. Maar niet altijd is er in instellingen of organisaties een geestelijk verzorger aanwezig met dezelfde levensbeschouwelijke oriëntatie als de patiënt, cliënt of andere gesprekspartner, bijvoorbeeld tijdens militaire missies in het buitenland of bij kleine zorginstellingen die maar beperkte formatieruimte hebben. Veel geestelijk verzorgers zullen daarom zorg moeten verlenen aan mensen met een andere religieuze/levensbeschouwelijke achtergrond dan zijzelf hebben en/of aan mensen die zich laten inspireren door meer dan één religieuze traditie en die ieder zo hun eigen invalshoek hebben.

De grenzen tussen religies zijn in de perceptie van Nederlanders poreus en vervagen zelfs

De geschetste ontwikkelingen leiden tot een aantal vragen, zowel over de wijze waarop geestelijk verzorgers in hun persoonlijk leven omgaan met religieuze diversiteit als over de rol die religieuze en levensbeschouwelijke diversiteit in hun professioneel functioneren speelt. Dit artikel belicht de vragen over het persoonlijke leven:

- Wat zijn de persoonlijke religieuze of levensbeschouwelijke bronnen waaruit geestelijk verzorgers putten? Hebben zij een religieus/levensbeschouwelijk thuis en waar bestaat dat uit? Is er voor hen iets of iemand waaraan zij zich trouw voelen?
- Hoe gaan geestelijk verzorgers om met religieuze diversiteit in hun omgeving? Combineren zij zelf elementen uit verschillende religieuze tradities in hun leven? Zo ja, hoe omvangrijk is MRB onder geestelijk verzorgers?

Opzet onderzoek

Het deel van de vragenlijst waar dit artikel over rapporteert bevatte een ingekorte versie van de

vragen uit het landelijke MRB-onderzoek van Motivaction, omdat daarna nog veel vragen rond het werk van geestelijk verzorgers volgden en de enquête anders te lang zou worden. Alleen de modaliteiten, praktijken, sociale participatie en zelfidentificatie zijn in kaart gebracht. Daarnaast zijn er vragen toegevoegd over levensbeschouwelijke bronnen en enkele open vragen rond religieuze/levensbeschouwelijke verbondenheid. Bij het opstellen van de vragenlijst hebben we rekening gehouden met wensen en suggesties vanuit de VGVZ en de Diensten Geestelijke Verzorging van de ministeries van Defensie en Justitie. De enquête is begin september 2016 verspreid onder geestelijk verzorgers in Nederland via de VGVZ en de Diensten Geestelijke Verzorging van de ministeries van Defensie en Justitie. Bij Defensie hebben alleen de protestantse en humanistische geledingen meegedaan. Bij Justitie hadden de katholieke en de protestantse geledingen aangegeven niet te zullen meewerken.³

Respons

275 mensen zijn aan de vragenlijst begonnen, 67 hebben hem niet afgemaakt, 208 wel. Alleen de volledig ingevulde enquêtes zijn meegenomen in de analyse, vooral omdat de voor de analyse essentiële gegevens over zending en werkveld in het laatste gedeelte van de vragenlijst stonden, en dus ontbraken bij de onvolledig ingevulde vragenlijsten. Bij een geschat totaal van ongeveer 1100 geestelijk verzorgers in de genoemde sectoren⁴ komt de respons van 275 overeen met ongeveer 25%. De meeste respondenten komen uit de zorgsector (80% van de 208 die de enquête hebben afgemaakt). Het aandeel respondenten vanuit Justitie (11%) en Defensie (7%) is laag, maar daar zijn ook veel minder mensen werkzaam dan in de zorgsector. 2% had op het moment van deelname geen aanstelling en 10% gaf een ander werkveld op, waaronder een eigen praktijk, en straatpastoraat. Een aantal respondenten is in meerdere sectoren werkzaam, bijvoorbeeld in de zorg en bij justitie (n=3), of combineerde een aanstelling in een van de sectoren met een ander werkveld (7%). Een meerderheid van de respondenten (59%) is vrouw. De gemiddelde leeftijd is 51 jaar, met een spreiding van 22 tot 70 jaar. De meeste deelnemers (88%) hebben een master en/of postdoctorale opleiding afgerond. Een klein deel (11%)

heeft een HBO of bachelor WO afgerond en een enkeling (1%) iets anders. Bijna de helft van de respondenten (45%) heeft 10 tot 20 jaar ervaring als geestelijk verzorger. 15% werkt meer dan 20 jaar in het veld en 21% 5 tot 10 jaar. Minder dan 5 jaar ervaring heeft 19%. De meeste deelnemers zijn gezonden vanuit een religieuze traditie: 16% rooms-katholiek (n=33), 36% protestants (n=75), 15% humanistisch (n=32), 3% islamitisch (n=6), 3% boeddhistisch (n=7), en 1% joods (n=3). Daarnaast is 19% (n=39) niet formeel verbonden aan een zending instantie en heeft 8% (n=13) een bevoegdheidsverklaring vanuit de Stichting RING-GV. Als het gaat om de representativiteit van de gebruikte steekproef, lijkt het erop dat het aandeel daarin van VGVZ-leden (173 = 83% van de 208) qua leeftijd en geslacht vrijwel representatief was, en dat qua zending de rooms-katholieken en degenen

met een bevoegdheidsverklaring van de RING-GV enigszins ondervertegenwoordigd waren.⁵

Resultaten⁶

Religieuze/levensbeschouwelijke opvoeding

Het overgrote deel (87%) van de respondenten blijkt christelijk te zijn opgevoed. Dat geldt niet alleen voor degenen met een katholieke of protestantse zending, maar ook voor de meeste geestelijk verzorgers met een boeddhistische en humanistische zending, een bevoegdheidsverklaring van de RING-GV en degenen zonder zending. Respondenten met een islamitische of joodse zending hebben in de meeste gevallen een joodse respectievelijk islamitische opvoeding gehad.

10% (n=21) gaf aan in geen enkele religieuze/levensbeschouwelijke traditie te zijn opgevoed. Het betreft 9 humanistisch raadslieden en kleinere

aantallen van de andere groepen, behalve de joodse. Een klein aantal respondenten gaf aan in meerdere religieuze/levensbeschouwelijke tradities te zijn opgevoed (3%, n=6). Daarbij gaat het in vijf gevallen om een christelijk-joodse, en in één geval om een christelijk-boeddhistische opvoeding.

Levensbeschouwelijke bronnen

We vroegen welke bronnen voor de respondenten persoonlijk van belang zijn voor hun religie/levensbeschouwing. Zij konden daarbij voor elk van de volgende bronnen aangeven hoe belangrijk zij deze vonden: basistekst(en) van (een) religie(s); theologische, filosofische of spirituele teksten; persoonlijke rituelen; vieringen in groepen; verdiepende gesprekken; rolmodellen/inspirerende figuren; muziek, literatuur, film en andere creatieve expressies; en de natuur. Alle bronnen werden door ten minste 75% belangrijk of heel belangrijk gevonden. Als belangrijkste kwamen de verdiepende gesprekken en de theologische, filosofische of spirituele teksten naar voren. Als aanvullende belangrijke bronnen noemden respondenten onder andere: de ontmoeting met mensen, relaties, sport, wetenschap, en spirituele retraites.

Geestelijk verzorgers hebben over het algemeen een religieus zeer flexibele instelling

Thuis voelen en trouw zijn

Om zicht te krijgen op hoe geestelijk verzorgers zich verhouden tot of verbonden weten met het religieuze/levensbeschouwelijke in brede zin, stelden we twee open vragen. Ten eerste: 'Bij wie of wat voelt u zich in religieus/levensbeschouwelijk opzicht thuis?' In de analyse bleek een aantal soorten antwoorden herhaaldelijk voor te komen. Een grote meerderheid (71%) gaf aan zich thuis te voelen bij zijn of haar kerk, gemeente c.q. het Humanistisch Verbond, of een met name genoemde religieuze of levensbeschouwelijke traditie of geloof (we duiden dit kortweg aan met *traditie*). Daarnaast voelt 20% zich thuis bij *mensen*, waarmee we de aanduiding van groepen mensen

bedoelen zoals: mijn medemensen, kritische mensen, open mensen, twijfelende mensen, cliënten, mensen die de weg van Jezus Christus willen volgen. Door 5% werden specifieke filosofische, theologische, of spirituele leiders of auteurs genoemd, zoals Etty Hillesum, Dietrich Bonhoeffer, Karl Barth, Martin Buber, mijn spirituele begeleider, De Profeet, Jezus. We duiden deze categorie aan als *wegwijzers*. Verder noemde 1% God, of Allah (God), en 1% mezelf.

De tweede vraag luidde: 'Aan wie of wat bent u in religieus/levensbeschouwelijk opzicht trouw?' De bovengenoemde antwoordcategorieën kwamen ook hier voor, maar in andere verhoudingen en aangevuld met *waarden*: (soms specifiek genoemde) normen en waarden, of het geweten. Voorbeelden zijn barmhartigheid en rechtvaardigheid; mijn eigen normen en waarden en die bleken later in mijn leven overeen te komen met die van het humanisme; de liefde; bijbelse oproep tot zorg voor mezelf en naaste in verbondenheid met de eenheid; innerlijke stem; liefde, mededogen, waarheid; rechtvaardigheid, duurzaamheid, verbondenheid. Opnieuw kwamen antwoorden in de categorie *traditie* het vaakst voor (42%). Daarna kwamen *wegwijzers* (16%), *God* (13%), *mezelf* (12%), *waarden* (12%), en *mensen* (6%). Het meest opvallende verschil tussen de denominaties is de relatief hoge score op *mezelf* (44%) bij de humanistisch raadsliden, waar de overige groepen uiteenlopen van 0% bij degenen met een islamitische en joodse zending tot 14% bij de boeddhistisch geestelijk verzorgers.

Religieuze flexibiliteit

We legden de respondenten enkele stellingen voor over religieuze flexibiliteit. Met de stelling 'Voor mij is religie/levensbeschouwing iets wat voortdurend verandert tijdens je leven' stemde 85% in. Ter vergelijking: in het landelijke onderzoek ging het om 37%. Met de stelling 'Religie/levensbeschouwing is naar mijn idee vooral een persoonlijke zoektocht, waarbij je elementen uit verschillende religieuze tradities kunt combineren in je leven' was 72% het eens. Landelijk stemde 48% hiermee in. De instemming was zeer laag onder de joodse (0%) en islamitische (17%) geestelijk verzorgers. Voor de overige groepen waren de percentages van respondenten die instem-

	islam	jodendom	boeddhisme	hindoeïsme	anders*
christendom	10	38	47	13	6
islam		7	9	5	1
jodendom			24	9	3
boeddhisme				13	4
hindoeïsme					2

Tabel 1. Combineren van elementen van verschillende religieuze tradities onder geestelijk verzorgers via de rechtstreekse vraag, in percentages van de gehele steekproef (n=208).

* De door de respondenten zelf gegeven specificaties van 'anders' zijn opgeschoond: d.w.z. voor christelijke stromingen (die dan bij christendom geteld zijn) en zaken die in deze enquête niet als religieuze stroming geteld worden (wetenschap, atheïsme enz.)

den met deze stelling: humanistisch raadslieden: 97%, respondenten zonder zending: 87%, respondenten van de RING-GV 85%; rooms-katholieke geestelijk verzorgers 76%; boeddhistische 71%; en protestantse 57%.

Betrokkenheid bij religieuze tradities

Instemming met de stelling dat je elementen uit verschillende religieuze tradities kunt combineren, wil nog niet zeggen dat men het zelf ook doet. Een eerste manier om te bepalen of respondenten meervoudig religieus zijn is door het ze rechtstreeks te vragen. Instemming met de stelling 'Ik combineer elementen uit verschillende religieuze/levensbeschouwelijke tradities in mijn leven' betuigde 74% (n=153). Degenen die instemden konden vervolgens aangeven welke tradities zij combineerden, waarbij gekozen kon worden uit christendom, islam, jodendom, boeddhisme, hindoeïsme en humanisme als voorgegeven keuzemogelijkheden, aangevuld met de mogelijkheid om zelf een andere traditie te noemen. Bij de berekeningen rond meervoudige religieuze betrokkenheid laten we het humanisme echter buiten beschouwing, en richten we ons uitsluitend op de religieuze tradities. We doen dit in navolging van het landelijke onderzoek (Berghuijs, 2017). Het feit dat humanisme, anders dan in het landelijke onderzoek, wel een antwoordmogelijkheid bij diverse enquêtevragen was, geeft ons de mogelijkheid om te laten zien hoe vaak een humanistische oriëntatie gecombineerd wordt met een religieuze. Dat was bij 56% van de respondenten het geval.

In totaal heeft 63% van het totale aantal respondenten twee of meer religieuze stromingen aangekruist. We noemen ze *combineerders*. De daarbij voorkomende combinaties staan weergegeven in tabel 1, waarin elk percentage het percentage geestelijk verzorgers/respondenten betreft dat de tradities in de rij en de kolom combineert.

Dat de getallen in de tabel opgeteld een veel hoger percentage (zelfs boven de 100) opleveren, komt doordat een aantal mensen meer dan twee religies heeft aangekruist. Drie aangekruiste religies leidt bijvoorbeeld tot drie verschillende combinaties, en vier religies tot zes combinaties. Het percentage combineerders is zeer hoog ten opzichte van het landelijke onderzoek (daar was het 17%). Net als in dat landelijke beeld komt de combinatie van christendom en boeddhisme het meest voor. De tweede meest voorkomende combinatie is die tussen christendom en jodendom. Men kan zich in het laatste geval afvragen of hier werkelijk sprake is van meervoudig religieus zijn, of dat het vooral gaat om erkenning van de inherente verwantschap tussen christendom en jodendom.

Kijken we naar de afzonderlijke zendingen, dan is met uitzondering van degenen met een joodse (0% combineert) of een islamitische zending (17% combineert), een meerderheid van de geestelijk verzorgers bij elke zending combineerder. De percentages per zending zijn: RING-GV 85%, boeddhistisch 71%, zonder zending 69%, rooms-katholiek 67%, humanistisch 66%, en protestants 59%.

	islam	jodendom	boeddhisme	hindoeïsme	anders*
christendom	2	7	16	2	2
islam		1	1	1	0
jodendom			3	1	1
boeddhisme				2	2
hindoeïsme					0

Tabel 2. Meervoudige religieuze betrokkenheid (MRB) onder geestelijk verzorgers via de modaliteiten van religieuze betrokkenheid, in percentages van de gehele steekproef (n=208).

* 'Anders' opnieuw opgeschoond, zoals bij tabel 1.

De tweede manier om te bepalen of respondenten elementen uit verschillende religieuze tradities combineren loopt via de modaliteiten van religieuze betrokkenheid die in het landelijke onderzoek zijn gehanteerd. We sluiten in deze rapportage aan bij de omschrijving en de principes van

In hoeverre dienen geestelijk verzorgers voor hun professioneel functioneren een meervoudig religieuze instelling te hebben?

de werkwijze die daarin uiteengezet zijn. In de enquête onder geestelijk verzorgers was de vragenlijst op dit punt echter minder uitgebreid. Gevraagd werd naar opvoeding, praktijken, sociale participatie (aan de hand van deelname aan bijeenkomsten of vieringen, deelname aan netwerken of discussiegroepen en lidmaatschap van een gemeenschap) en zelfidentificatie als aanhanger van een traditie. Bij elk van de modaliteiten kon men een of meer religieuze tradities aankruisen. Religieuze opvoeding is bij de berekeningen van meervoudige religiositeit niet meegenomen. Ofschon een specifieke opvoeding zal blijven doorwerken in iemands leven, hoeft deze niet te duiden op actieve betrokkenheid bij de betreffende religieuze/levensbeschouwelijke traditie. Indien de opvoeding wel een belangrijke rol blijft spelen,

zal dit vanzelf blijken in de andere modaliteiten van religieuze betrokkenheid. Met de overblijvende drie modaliteiten en de religieuze tradities hebben we het percentage *meervoudig religieus betrokkenen* ofwel MRB'ers berekend, dat wil zeggen het aandeel van degenen die op een of meer manieren verbonden zijn met meer dan één religieuze traditie. De verschillende combinaties van religies die uit hun antwoorden volgen staan vermeld in tabel 2. Ook in tabel 2 hebben de percentages betrekking op de gehele steekproef.

In totaal is 22% MRB'er. Dat is nagenoeg gelijk aan het percentage in de Nederlandse bevolking, gevonden in het landelijke onderzoek (23%), maar daar werd veel uitgebreider naar betrokkenheid bij religieuze tradities gevraagd en zijn ook de modaliteiten affiniteit, geloof, ervaring en ethische aspecten meegenomen. Het verschil tussen de percentages combineerders (63%) en MRB'ers is zeer groot vergeleken met het landelijk gemiddelde (17% respectievelijk 23%). Dit grote verschil onder de geestelijk verzorgers doet vermoeden dat zij op andere dan de door ons geïnventariseerde manieren elementen uit verschillende religies combineren. Zouden we de modaliteiten uitgebreider hebben geïnventariseerd, dan zou het percentage MRB'ers naar verwachting veel hoger zijn uitgevallen en ruim boven het landelijk gemiddelde hebben gelegen. In het geval van geestelijk verzorgers blijken de MRB'ers vrijwel een subgroep van de combineerders te zijn, want 93% van de MRB'ers is ook combineerder. Hieruit kunnen we concluderen dat veel geestelijk verzorgers elementen uit verschillende religies combineren, ook als ze zelf niet sociaal participeren in meerdere reli-

gieuze gemeenschappen, praktijken uit meerdere religies beoefenen en/of zich als aanhanger van meerdere religies identificeren. Net als onder de combineerders komt, ook als het om MRB gaat, de combinatie christendom-boeddhisme het meest voor (16%), gevolgd door de combinatie christendom-jodendom (7%). Kijken we naar zending, dan is bijvoorbeeld 24% van de geestelijk verzorgers met een katholieke zending actief betrokken bij het boeddhisme, terwijl 64% er elementen aan ontleent. En 9% van de geestelijk verzorgers met een protestantse zending is actief betrokken bij het jodendom, terwijl 34% er elementen aan ontleent. Onder de islamitische en joodse geestelijk verzorgers bevinden zich geen MRB'ers. Bij de overige groepen is het percentage MRB'ers: RING-GV 46%, zonder zending 33%, rooms-katholiek 24%, protestants 17%, humanistisch 16%, boeddhistisch 14%.

Conclusies en discussie

Veel Nederlanders putten voor hun persoonlijk geloofsleven uit verschillende religieuze tradities. Uit landelijk onderzoek blijkt dat 17% elementen uit verschillende religieuze tradities in zijn of haar leven combineert en, meer in detail gemeten, 23% betrokken is bij meerdere religieuze tradities door middel van affiniteit, geloof, praktijken, ervaringen, ethiek, zelfidentificatie (als aanhanger van een religie) en/of sociale betrokkenheid bij een religieuze gemeenschap. Geestelijk verzorgers in Nederland krijgen in hun werk veel te maken met religieuze diversiteit. Met een enquête onder geestelijk verzorgers onderzochten wij hoe zij persoonlijk en professioneel omgaan met religieuze diversiteit. Dit artikel belicht de persoonlijke kant. De respondenten hebben over het algemeen een religieus zeer flexibele instelling, wat bijvoorbeeld blijkt uit een hoge instemming (72%, anderhalf maal zo hoog als het landelijk gemiddelde) met de stelling 'Religie/levensbeschouwing is naar mijn idee vooral een persoonlijke zoektocht, waarbij je elementen uit verschillende religieuze tradities kunt combineren in je leven'. Ook combineren velen (63%) van hen elementen uit verschillende religieuze tradities in hun leven (landelijk 17%) en is 22% actief betrokken bij meerdere religieuze tradities. Degenen met een bevoegdheid van de RING-GV en de geestelijk verzorgers zonder zending komen in

dit onderzoek naar voren als het meest geneigd tot meervoudige religiositeit, terwijl degenen met een joodse en islamitische zending daar geen blijk van geven. Het geringe aantal respondenten uit de twee laatstgenoemde richtingen noopt echter tot voorzichtigheid met betrekking tot deze bevindingen.

De resultaten van dit onderzoek roepen de vraag op in hoeverre het voor het professioneel functioneren van geestelijk verzorgers wenselijk is als zij een religieus flexibele en/of meervoudig religieuze instelling hebben. Met name geldt deze vraag voor degenen die in hun werk met een religieus en levensbeschouwelijk diverse groep gesprekspartners in aanraking komen. Het is een vraag die niet aan ons als onderzoekers is om te beantwoorden, maar aan de beroepsgroep en aan elk van de zendende instanties. Waar wel nader onderzoek naar gedaan kan worden is de vraag in hoeverre persoonlijke (al dan niet meervoudige) religiositeit invloed heeft op de wijze waarop iemand zorg verleent aan zijn of haar gesprekspartners. In dat kader zou bijvoorbeeld onderzocht kunnen worden wat de invloed is van het persoonlijke zich thuisvoelen bij en trouw zijn aan de eigen traditie op de wijze waarop iemand geestelijke verzorging verleent aan gesprekspartners met een andere religieuze of levensbeschouwelijke oriëntatie. Kan de binding aan de eigen traditie belemmerend werken, bijvoorbeeld bij het uitvoeren van rituelen uit een andere religie? En hoe is dat bij mensen die zich primair thuisvoelen bij en/of trouw zijn aan God, mensen, of waarden?⁷

Dr. Ir. Joantine Berghuijs is postdoc onderzoeker aan de Vrije Universiteit Amsterdam op het gebied van *Multiple Religious Belonging*. j.t.berghuijs@vu.nl.

Anke I. Liefbroer, MSc MA, is promovenda op het gebied van interlevensbeschouwelijke geestelijke verzorging aan de Vrije Universiteit Amsterdam. a.i.liefbroer@vu.nl.

Literatuur

- Berghuijs, J. (2017). Multiple Religious Belonging in the Netherlands. An empirical approach to hybrid religiosity. *Open Theology*, 3(1), 19-37.
- Bernhardt, R., & Schmidt-Leukel, P. (Eds.). (2008). *Multiple religiöse Identität. Aus verschiedenen religiösen Traditionen schöpfen*. Zürich: Theologischer Verlag Zürich.

- Bernts, T., & Berghuijs, J. (2016). *God in Nederland 1966-2015*. Utrecht: Ten Have.
- Bragt, J. van (2002). Multiple religious belonging of the Japanese people. In C. Cornille (Ed.). *Many mansions? Multiple religious belonging and Christian identity* (pp. 7-19). Eugene: Wipf & Stock Publishers.
- Cobb, J. B. (1978). Can a Christian be a Buddhist, too? *Japanese Religions Kyoto*, 10(3), 1-20.
- Cornille, C. (2002a). Introduction: The dynamics of multiple belonging. In: C. Cornille (Ed.). *Many mansions? Multiple religious belonging and christian identity* (pp.1-6). Eugene: Wipf and Stock publishers.
- Cornille, C. (Ed.). (2002b). *Many mansions? Multiple religious belonging and christian identity*. Eugene: Wipf and Stock publishers.
- Cornille, C. (2003). Double religious belonging. Aspects and questions. *Buddhist-Christian Studies*, 23(1), 43-49.
- Humanistisch Verbond. *Eigentijds humanisme*. Verkregen op 9 mei 2017 van www.humanistischverbond.nl/eigentijds-humanisme.
- Kalsky, M., & Braak, A. van der (Eds.) (2017). *MiX: Flexibel geloven*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Liefbroer, A. I., & Berghuijs, J. (2017). Religieuze diversiteit in het werk van geestelijk verzorgers. *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*, 20(87), 24-33.
- McGuire, M. B. (2008). *Lived Religion. Faith and practice in everyday life*. Oxford: Oxford University Press.
- Pew Research Center (2009). *Many Americans mix multiple faiths*. Verkregen op 9 mei 2017 van www.pewforum.org/2009/12/09/many-americans-mix-multiple-faiths.
- Pollack, D., & Müller, O. (2013). *Religionsmonitor. Verstehen was verbindet: Religiosität und Zusammenhalt in Deutschland*. Gütersloh: Bertelsmannstiftung.
- aan deze materie gewijd is. Een journalistieke beschrijving van de enquêteresultaten is te vinden in de glossy *MiX* (Kalsky & Van der Braak, 2017).

- 3 Genodigden ontvingen in de eerste week van september 2016 een aanbiedingsmail met een link naar de online vragenlijst. Eind september/begin oktober is een herinnering rondgestuurd. De eerste enquête is ingevuld op 5 september, de laatste op 27 oktober.
- 4 De VGVZ telt volgens mededeling van beleidsmedewerker Christien den Draak 986 leden. De meesten werken in zorginstellingen. De VGVZ staat sinds enkele jaren ook open voor geestelijk verzorgers werkzaam bij defensie en justitie. Bij de Dienst Geestelijke Verzorging van het ministerie van Defensie waren ten tijde van het onderzoek 77 humanistische en protestantse geestelijk verzorgers in dienst (persoonlijke mededeling Ambtelijk Secretaris Casimir Struijk). Alleen zij hebben een uitnodiging ontvangen. Bij Justitie werkten er toen 104 exclusief de protestantse en katholieke denominaties die niet meededen (persoonlijke mededeling Directiesecretaris Martha Hulshof). Omdat niet duidelijk is hoeveel geestelijk verzorgers bij justitie en defensie de uitnodiging dubbel ontvangen hebben, hebben we een schatting gemaakt van 1100 ontvangers van de uitnodiging.
- 5 De representativiteit van de respons kan gedeeltelijk worden gegeven met behulp van door de VGVZ geleverde achtergrondcijfers van de leden ten tijde van het uitzetten van de enquête. 83% (n = 173) van de 208 compleet ingevulde vragenlijsten heeft de uitnodiging via de VGVZ ontvangen. De gemiddelde leeftijd van die 173 was 52 (VGVZ-leden 54); het aandeel vrouwen was 65% (VGVZ leden 64%). De zending betrof 37% protestants (VGVZ 42%), 19% rooms-katholiek (VGVZ 30%), 13% humanistisch (VGVZ 12%), 0,6% islamitisch (VGVZ 2,3%), 0,6% joods (VGVZ 2,3%), 2,3% boeddhistisch (VGVZ 1,4%) en 7,5% RING-GV (VGVZ 18%).
- 6 De in dit artikel gepresenteerde verschillen tussen de groepen geestelijk verzorgers naar zending, zijn in de meeste gevallen significant met een chi-kwadraat toets of Fischer's exact-toets. In sommige gevallen kon significantie alleen aangetoond worden wanneer we numeriek kleine groepen combineerden, namelijk de islamitische (6), joodse (3) en boeddhistische (7) gezonden en kleine zendende instanties, en degenen met een bevoegdheidsverklaring van de RING-GV (13) en de niet aangeslotenen (39) als ongebondenen.
- 7 Op 25 september 2017 kunt u op het symposium van de SING in de Dominicuskerk in Amsterdam meedoen aan de discussie over de resultaten van deze enquête.

Noten

- 1 Dit onderzoek maakt deel uit van het project 'Geloven in veelvoud' van het onderzoeksprogramma 'Religie in de moderne samenleving', gefinancierd door NWO.
- 2 Het onderzoeksrapport is via de VGVZ-site te downloaden. Een Engelstalig artikel zal verschijnen in een internationaal tijdschrift dat deel uitmaakt van het proefschrift van Anke Liefbroer. In 2018 verschijnt een Nederlandstalige monografie van Joantine Berghuijs over meervoudige religiositeit, waarin een hoofdstuk